

1. INTOLERANS

Människan tycks nästan vara intolerant av naturen. Vi kan redan hos Herodotos läsa om hur Anakarsis, på väg hem från en av sina resor, lägger till vid Kyzikos och ger löftet att om han får återvända hem vid liv så ska han anordna en fest i den lokala gudinnans ära. När Anakarsis kommer hem så anordnar han festen, varpå Skyternas konung Saulios beger sig dit och skjuter honom till döds med en pil. Detta enbart för att Anakarsis praktiserade andras seder.

I den här artikeln ska jag klargöra innebörden av toleransbegreppet, och väldigt kort skissera hur ett försvar av tolerans skulle kunna se ut. Lite förenklat kan mitt resonemang sammanfattas som att tolerans i praktiken innebär att man underlåter att reglera beteenden eller uppfattningar. Dessutom måste de beteenden man underlåter att reglera uppfattas vara fel. Och till sist krävs att man är tolerant av vissa skäl, närmare bestämt med anledning av en önskan att handla på sätt som andra kan godta. En idé om hur andra (inte) bör bemötas lägger restriktioner på de handlingar som man som tolerant får företa för att eftersträva det man finner gott eller värdefullt. Tolerans innefattar föreställningen om skäl av en högre ordning som därför trumfar över skäl av en lägre ordning.

Tolerans är en lösning på ett specifikt moraliskt problem, nämligen då individer har olika föreställningar om värden, vad som är ett gott eller meningsfullt liv, hur dessa bör levas, etc. Skillnader i värden yttrar sig i olika beteenden och levnadssätt. Detta är en tämligen naturlig utveckling i ett fritt samhälle där individer tycker och tillåts tycka olika.

Skillnader i värden medför ofta konflikter. Man nöjer sig inte med att vara oenig utan vill påverka dem som tycker eller betar sig på andra sätt än man själv föredrar. När det gäller religion blir problemen uppenbara, för dels behandlar man där frågan om livets mening, och dels finns ingen gemensam utgångspunkt att hänvisa till, utan man hänvisar i slutändan till gud, sin övertygelse eller till en auktoritet. Problemen kan illustreras med George W. Bushs inställning. En viss tidpunkt i hans liv ska ha förändrat hans inställning och "vänt hans hjärta mot Jesus Kristus",

nämligen när han fann sig ödmjuk inför det faktum att gud offrat sin enfödde son för honom och alla andra syndare som han. Denna tro utgör en grund för hans politiska agerande (se Singer 2004, förord och kap. 5, om Bushs moraliska vändning. Citatet därifrån).

Vad kan man säga om en sådan grund? Ja, den tycks i alla fall inte särskilt kritisk. Hur vet man att det är ett faktum att gud offrade sin enfödde son för oss syndare? Det tycks svårt att ge argument för den ståndpunkten på samma sätt som vi kan ge argument för andra saker, vilket är en brist i politiska sammanhang där vi vill ha klart för oss varför vi ska omfatta en viss åsikt, eller revidera en redan befintlig åsikt.

Att kräva att samhällets politiska arrangemang ska utformas efter en viss religiös eller moralisk övertygelse är uttryck för en moralisk arrogans, och missar en väsentlig idé som tas för given i politiska diskussioner, nämligen att de kritiskt ska kunna skärskådas och framför allt godtas av alla som berörs, på basis av fakta tillgänglig för alla.

2. TOLERANS

Enklast är att uppfatta tolerans som en presumtion för frihet. Detta är vagt, men idén är att bevisbördan ligger hos den eller dem som vill förbjuda eller reglera något; att det är deras sak att övertyga andra om att skäl föreligger för tvång.

Presumtionen baseras en föreställning som säger att om någon, A, väljer ϕ , så implicerar det att ϕ är värdefullt i sig eller värdefullt som medel för Y som i sig är värdefullt. Tanken är att det någon väljer *är* värdefullt, annars skulle han inte ha valt det. Naturligtvis kan det någon väljer faktiskt vara meningslöst eller felaktigt. Men vi är disponerade att presumera, om vi är toleranta, att det människor väljer *är* värdefullt. Skälet till detta är att människor antas vara självbestämmande, såvida inte motsatsen är säkerställd. Människor har projekt, mål eller planer som de själva formulerat och finner meningsfulla, och det ligger i deras intresse att dessa förverkligas.

Att uppfatta tolerans som en presumtion för frihet innebär således att individer bör tillåtas att handla som de själva valt, och detta för att vi önskar kunna rättfärdiga våra handlingar gentemot dem. Jag tänker mig att en tolerant individ önskar, eller har som mål, att handla enligt principer som andra rimligtvis kan godta givet sina intressen. Det primära syftet är att uppnå enighet, och det gör man genom att handla på sätt som andra finner, eller bör kunna finna, godtagbara. Tolerans är med andra ord en tolkning av vad som är legitimt eller vad som kan rättfärdigas.

För att definiera begreppet närmare måste man vara klar över att tre saker kännetecknar tolerans. Å ena sidan en oenighet individer emellan,

och å andra sidan, vilket är uppenbart, att de underlåter att reglera beteenden eller tvinga andra. För det tredje ett grundläggande erkännande av andra individer vars värden, beteenden eller åsikter man förkastar. Detta erkännande kräver att man förhåller sig tolerant.

3. DEFINITION AV TOLERANSBEGREPPET

Man kan vara tolerant även om man tvingar andra, exempelvis genom att tvinga en mördare att inte mörda. Och man kan vara intolerant även om man inte tvingar andra, exempelvis för att man inte har möjlighet att tvinga någon, trots att man gärna vill det.

Begreppet har beskrivits på flera ställen, bland annat av ett antal samtida filosofer i boken *Toleration: An Elusive Virtue*. På ett ställe sägs att grundtanken är en "vägran, när man har möjlighet, att förbjuda eller allvarligt ingripa i beteenden man finner felaktiga" (Horton 1996, s. 29). På ett annat ställe sägs att tolerans innebär "att genomlida vad vi inte står ut med för att vi inte bör, av olika skäl, ingripa" (Fletcher 1996, s. 159). En tolerant praktik definieras vidare som "att en grupp faktiskt står ut med en annan, annorlunda, grupp" (Williams 1996, s. 19). En annan samtida filosof försöker i tidskriften *Ethics* sammanfatta diskussionen om tolerans och även lägga fram sin egen definition av toleransbegreppet. Han säger definierar begreppet så här:

En tolerant handling är en agents avsiktliga och principiella avståndstagande från att hindra någon man är oense med (eller deras beteende, etc.) i situationer då man är oeniga, och där man tror att man har faktisk möjlighet att ingripa. (Cohen 2004, s. 68–9)

När jag hädanefter talar om *tolerans* eller *toleransbegreppet* så menar jag att någon av vissa specifika skäl underlåter att helt eller delvis förbjuda, reglera eller inskränka beteenden, värden eller åsikter som de finner omoraliska eller ogillar.

Först och främst bör det klargöras att det är individer som är oeniga och som kan vara toleranta. De handlingar som en stat utför kan i praktiken vara toleranta (dvs. att man underlåter att tvinga någon eller står ut med avvikande individer). Men stater är toleranta endast i en förklarande mening, eller som metafor, men inte i egentlig mening.

Detta har att göra med att stater inte har värderingar eller önskningsar som individer har. Individer däremot har önskningsar och preferenser och det är i förhållande till dessa som individer är toleranta. Om en individ exempelvis finner ett levnadssätt vara fel eller ogillar det och önskar förbjuda det men trots det underlåter att ingripa, så är han tolerant. Dessa motstående önskningsar är nödvändiga för att vi ska kunna tala om tolerans.

Det är däremot meningsfullt att uppfatta en stats handlingar som om de vore i enlighet med olika skäl. Dess beslutsfattare (i sista hand folket) har ju intentioner och det är de som, i alla fall indirekt, styr statens handlande. Om således folk i allmänhet finner något fel eller ogillar det, men inte kräver förbud mot det, så kan man uttrycka det som att staten är tolerant. Men jag skulle hellre kalla staten neutral (eller dess institutioner).

Men dessa motstående önsknings är ganska underliga om man tänker vidare kring det. För att någon ska kunna kallas tolerant så krävs att han verkligen finner något omoraliskt eller ogillar det, men ändå underlåter att blanda sig i. Konsekvensen av detta är att ju fler företeelser man ogillar eller finner omoraliska, desto fler saker kan man vara tolerant mot. Oftast är det nog inte så man använder begreppet. Den vardagliga uppfattningen är nog att individer som inte har något att invända mot andras levnadssätt är de som ska kallas toleranta. Om George W. Bush eller påven inte hade något att invända mot homosexualitet så vore de enligt denna idé toleranta. Men vardagsuppfattningen är fel, och skälet till det är helt enkelt att om vi inte finner något vara fel så har vi heller inget att tolerera. Detta måste vi titta närmare på.

4. VID OCH SNÄV TOLKNING AV TOLERANS

När är det då rimligt att tala om tolerans? De flesta är överens om att allt inte bör tolereras, exempelvis mord. Vi har då å ena sidan de företeelser som inte bör tolereras, och å andra sidan de företeelser som inte är moraliskt relevanta över huvudtaget. Enligt en snäv tolkning av vilka företeelser som kan vara föremål för tolerans så är det inte meningsfullt att säga att exempelvis rasister är toleranta, även om de avhåller sig från att tvinga andra, av det skälet att det inte är *moraliskt relevant* att låta någons hudfärg ha betydelse för deras moraliska status. Denna snävare uppfattning säger något i stil med att vi har en plikt att aldrig utföra felaktiga handlingar och att de därför aldrig bör tolereras.

Horton säger exempelvis att om tolerans ska uppfattas som ett moraliskt begrepp så måste det kringskäras på vissa sätt. Tolerans kan inte omfatta i princip alla handlingar eller företeelser då det i så fall skulle sakna något som är utmärkande för moraliska begrepp. Vi missar det relevanta om vi enbart fokuserar på skälen för att vara tolerant.

Å andra sidan kan man låta toleransbegreppet vara mer omfattande, ungefär som att tolerans innebär att inte ingripa, trots det ”negativa värde” hos de företeelser som tolereras. Här anses tolerans omfatta allt ifrån företeelser som man ogillar eller har en mer eller mindre rationell aversion mot, till vad man finner omoraliskt, och så vidare. Enligt den

mer omfattande föreställningen så måste vi inte i förväg klargöra under vilken kategori något faller; vi måste helt enkelt inte ha en klar uppfattning av om vi bara ogillar en företeelse, eller om vi tycker att den är omoralisk. Det är inte relevant för veta hur vi ska förstå tolerans. Jag tänker mig därför att det räcker att säga att en tolerant agent avhåller sig från att ingripa i något som han finner omoraliskt *eller* ogillar.

Men man kan förstås invända mot detta. Anta att vi enligt någon slags Kantiansk princip menar att människor bör behandlas som mål och inte som medel för att uppnå någon annans mål. Om man omfattar en sådan princip så medför det problem med en omfattande definition av begreppet. D. D. Raphael ber oss exempelvis tänka över detta:

Om tolerans implicerar ett moraliskt underkännande av vad du tolererar, och kriteriet för vad som är moraliskt riktigt är att något är i enlighet med principen om respekt för personer, då tycks tolerans förutsätta att det du tolererar är i strid med denna princip om respekt för personer. (Raphael 1988, s. 142)

Om någon handling är felaktig så medför det alltså att vi invänder mot den på grund av att någon eller några har behandlas i strid med den grundläggande principen. Och varför skulle vi då tolerera att vissa behandlas som medel för att uppnå mål de själva inte formulerat?

Men jag tror inte att alla moraliska problem har att göra med att individer har behandlats i strid med denna eller någon liknande princip. Ofta handlar problemen om att individer värderar olika saker, och det är i dessa fall som tolerans är nödvändig. När det däremot gäller, säg, mord, så finns inte skäl att tolerera detta. Att mörda någon är att beröva honom hans liv, och hans liv är ett medel för att uppnå de mål, projekt eller planer som han värderar. Av denna anledning ligger det i alla individers intresse att inte bli berövade sina liv. Om någon mördar honom för att det tjänar deras egna intressen på något sätt så har de behandlat någon annan i strid med den Kantianska principen. Den mördades liv, eller hans mål, planer och projekt som gör hans liv meningsfullt, används som medel för uppnåendet av sina egna mål. Detta är fel för att den mördade rimligtvis skulle kunna invända, och detsamma gäller alla individer i likartade situationer.

Man kan invända att enligt en omfattande föreställning så bör även rasister kallas toleranta om de underlåter att tvinga andra. Men rasism *är* fel för att det inte är moraliskt relevant att ta hänsyn till individers hudfärg i moraliska sammanhang, varför vilken sund etisk teori som helst bör fördöma rasism. Hur kommer det sig då att vi bör låta rasism eller andra uppenbart felaktiga eller omoraliska föreställningar omfattas av toleransbegreppet?

Det är detta som Hortons invändning går ut på. *Om* man låter begreppet

bli för brett, menar han, så förlorar det sin moraliska status, och kommer sakna något som bör känneteckna moraliska begrepp. Men jag tror ändå att man kan uppfatta toleransbegreppet som att om en rasist inte tvingar andra på grund av vissa skäl, så *är* han tolerant.¹

Det relevanta för denna diskussion är att vi *är* oeniga i viktiga frågor och att rasisten faktiskt *tycker* att hudfärg eller genetisk uppsättning är en moraliskt relevant omständighet. Och om han underlåter att tvinga andra så är han tolerant. På samma sätt, om anhängare av olika religioner tycker att de har rätt och andra fel, och om de underlåter att tvinga andra, så är även de toleranta.

Tolkar man tolerans på detta vis så blir det inte tal om en genuin moralisk dygd. Rasism är en vidrig form av godtycke, men det viktiga när vi talar om hur vi bör förstå tolerans är att rasisten inte håller med, men trots det inte tvingar andra. Tolerans, som jag tänker mig det, är ett försök att lösa svåra moraliska konflikter, och det är inte nödvändigt att klargöra vem som omfattar den korrekta åsikten i värdefrågan för att kunna avgöra vad tolerans består i. Tolerans är en lösning på svåra praktiska moraliska problem och handlar inte om vad som är rätt och fel i en värdefråga, utan hur vi bör förhålla oss till varandra och hur vi kan rättfärdiga vårt beteende gentemot andra.

6. OGILTIGA SKÄL FÖR TOLERANS

Tolerans bör alltså uppfattas som ett sätt att försöka legitimera eller rättfärdiga ens handlingar gentemot andra. Närmare bestämt handlar tolerans om att uppfatta att vissa skäl utesluter hänsyn till andra, mindre relevanta, skäl. Som illustration ska jag först ange ogiltiga skäl för tolerans.

Anta att två i princip lika starka, mäktiga eller inflytelserika grupper, A och B, är oeniga i en för dem viktig fråga. Varken A eller B kan tänka sig att revidera sina teorier eller ändra sina beteenden. Alternativen de står inför är att antingen starta krig med den andre för att slippa deras omoraliska beteenden om de vinner, eller att tolerera dem och deras beteenden och fredligt leva sida vid sida med varandra, fastän man avskyr varandras beteenden och helst vill slippa veta av dem.

Vi vet att ingen av grupperna kommer att segra och kunna tvinga fram efterlevnad då de är lika starka. Om man underlåter att tvinga de andra eller reglera deras beteende av detta skäl (dvs. för att man inte tycks kunna vinna ett krig och därigenom tvinga fram efterlevnad) så kan man

¹ Självklart verkar det underligt att säga att en rasist underlåter att ingripa i beteenden hos de han hatar för att han menar att de andra har rätt till ett visst bemötande. Men det är inte relevant här, utan endast att han inte ingriper.

inte tala om genuin tolerans. Det ömsesidiga avvaktandet beror enbart på att man inte vill riskera att förlora. Om de visste att de kunde tvinga fram efterlevnad skulle de inte dra sig för det. De skulle med andra ord handla intolerant om de hade förmågan. A och B utvecklar därför en slags tolerant praxis, ett ömsesidigt icke-interventionsavtal som de båda av rent egenyttiga skäl respekterar. Detta är inte tolerans.

Man kan tänka sig olika versioner av detta skäl, exempelvis en Hobbesiansk variant där en tolerant praktik framvingas av en utbredd rädsla eller osäkerhet. Även detta vore en slags överenskommelse om icke-intervention på grund av egenintresse. Parterna (A, B, C osv. till Ö) vet att de riskerar att bli tvingade av andra om de inte väljer att handla enligt en ömsesidigt tolerant praktik. Detta vore ändå bättre för dem än att leva i det naturtillstånd som Hobbes beskriver; där skulle ingen arbeta, jorden skulle inte odlas, det skulle inte finnas någon kultur och där det skulle råda ständig fruktan och fara för våldsam död; livet skulle vara ensamt, fattigt, smutsigt, djuriskt och kort (Hobbes 1996, kap. 13).

Ännu ett ogiltigt skäl för en tolerant praxis är indifferens. Anta att ingen finner att det ena eller andra levnadssättet är mer eller mindre värdefullt. De är indifferentia inför värden. Härav kan man hävda att det inte finns skäl att inskränka eller reglera någons beteende, för alla är ju lika bra eller dåliga.

Detta kan kanske leda till en tolerant praktik, men det skulle lika gärna kunna leda till en intolerant praktik. Anta att exempelvis en amerikansk president vill skapa ett kristet Stor-Amerika, och förbjuda alla andra religioner och andra levnadssätt än de som han gillar. Varför skulle man som indifferent vilja invända i detta fall? Det spelar ju ingen roll vilken teori man följer, enligt de indifferentia, för alla är ju lika mycket (eller lika lite) värdefulla. Indifferens är inte detsamma som tolerans och det är inte ett skäl för tolerans.

Min idé är att man inte är tolerant om man inte underlåter att ingripa av specifika skäl. Närmare bestämt måste man uppfatta individers rättigheter som ett andra ordningens skäl som säger att vi inte ska tvinga dem eller reglera deras beteenden. Den rättighetsidé jag tänker mig innebär att individer har rätt till jämlik hänsyn till sina intressen. Individers intressen består bland annat i att leva sina liv enligt sina föreställningar om vad som är värdefullt; de lever sina liv inifrån och får inte, för att deras liv av dem ska uppfattas meningsfulla, påtvingas ett värde och tvingas leva enligt det. Individer har, vidare, rätt till denna jämlika hänsyn i en stark, eller absolut, mening.

Heyd skisserar en idé om andra ordningens skäl och säger att som tolerant måste man kunna förflytta sig från en uppsättning skäl till en annan, mer grundläggande uppsättning, genom att byta perspektiv. Heyds

förflyttning beror, säger han, på en ”personifiering”. Han gör skillnad mellan åsikterna och bärarna av åsikterna. Denna åtskillnad beror i sin tur på att man finner att individen har *rätt* till ett visst bemötande, oavsett vad denne har för åsikter. Som tolerant respekterar man inte nödvändigtvis det som sägs eller görs, men åsiktsbärarnas status nödvändiggör att man tolererar deras beteenden eller åsikter.

Det vore helt enkelt oresonligt givet denna jämlikhetsidé att tvinga igenom sin egen vilja. Om man gör den förflyttning som Heyd talar om så inser man ur ett abstraherat perspektiv att om man själv vore i den andres situation så skulle man finna sig själv felaktigt behandlad. Om någon annan bestämmer vad som är gott och fråntar oss rätten att bestämma vad som är gott eller meningsfullt så har man åsidosatt våra intressen för någon annans. Andras intressen har utan grund värderats mer än våra.

Ur ett universellt perspektiv så är allas intressen lika viktiga. Om vi erkänner föreställningen att individer är mål och inte medel för att uppnå någon annans mål så vill vi ur det universella perspektivet handla så att alla kan godta handlingen. Respekt för andra ställer därför krav på de argument och skäl vi använder oss av för att rättfärdiga våra handlingar. Om vi närmare betraktar vissa personers moraliska resonemang så är det inte helt klart att de avser att rättfärdiga sina åsikter på sätt som kan godtas av alla. Att hänvisa till en religiös övertygelse är inte godtagbart i moraliska sammanhang. Singer ber oss fundera över följande argumentation, som jag i detta sammanhang tycker kan vara passande:

Anta att någon säger, ”Vi bör klona människor för att utomjordingar har sagt till oss att göra det”. Vi skulle, om vi tog detta löjliga påstående på allvar, fråga efter bevis för att utomjordingar verkligen existerar, att de har sagt åt oss att klona människor, att det verkligen finns skäl för oss att göra som de sagt till oss. Anta att svaret på våra frågor är, ”Jag har varit i kontakt med utomjordingarna vid tillfällena i stor nöd, och de har tagit sig in i mitt hjärta, och jag älskar dem och vet att jag kan lita på dem. Öppna era hjärtan för dem, och ni kommer också att lära er att älska dem och inse att de har rätt”. (Singer 2004, s. 104)

Likheterna mellan detta argument och argument baserade på religiösa övertygelser är uppenbara. Argument baserade på religiösa övertygelser är inte passande i moraliska sammanhang. Vi måste där ta hänsyn till något annat, mer grundläggande, som utesluter hänsyn till våra egna föreställningar och uppenbarelsen om gudar eller utomjordingar. Tolerans beror således på förmågan att i vissa fall inte bry sig om vilka skäl som väger tyngst, utan att bortse från vissa skäl och i stället lägga vikt vid andra.

7. ANDRA ORDNINGENS SKÄL

Respekt för individers rättigheter tar vissa fakta eller skäl ur spelet. Vad som är viktigt är en förmåga att göra skillnad på det man ogillar och invänder mot (beteendet eller åsikterna) och individen. Det är denna skillnad som möjliggör förflyttningen i fokus, från det man är oenig om, till att uppfatta de moraliska krav som andra individer ställer på oss. Heyd säger:

Dygden i tolerans ligger i ett förändrat perspektiv, en ändring av ens attityd som inte är baserad på någon utvärdering av vilka skäl som väger tyngst utan på att ignorera ett slags skäl helt och hållet och istället fokusera på andra slags skäl. Således, att vara tolerant innebär att man suspenderar ens omdöme i sakfrågan, man vänder sin uppmärksamhet ifrån det och uppfattar det som irrelevant, för att inta ett helt annat perspektiv. (1996, s. 11)

Det är en individ vars beteende eller åsikter vi ogillar, och denna individ har rätt till ett visst bemötande som vi måste erkänna. Det är inte enbart handlingar eller åsikter vi reglerar utan individers liv (1996, s. 12).

Jag tänker mig att denna förflyttning i perspektiv har att göra med vad man kallar andra ordningens skäl (se Raz 1978). Vanligen uppfattar man skäl på detta vis: om vi känner till relevanta fakta så handlar vi riktigt om vi handlar rationellt. Att handla irrationellt är att handla i strid med de skäl vi anser oss ha, och en handling är klandervärd om agenten medvetet handlar i strid med de skäl han omfattar. Känner han därför till relevanta fakta och finner att de utgör skäl för en handling, men handlar i strid med dessa, då är det alltså irrationellt att handla felaktigt. Härav borde vi kunna säga att en handling är riktig om skälen för handlingen väger tyngst, allt taget i beaktning.

Jag tror att formuleringen saknar något som gör skälen till just moraliska skäl. Ett moraliskt skäl är ett faktum som talar för något *relativt* individers intressen. Autonoma individers intressen består framför allt i att formulera, enligt dem själva, meningsfulla projekt. Denna idé om individers intressen kräver att vi formulerar en annan modell av skäl som tar hänsyn till att det finns fakta eller värden som inte bara "väger tyngre" än andra fakta, utan som är så pass betydande att de *utesluter* att vissa fakta tas hänsyn till i överläggningen. Andra ordningens skäl utesluter hänsyn till vissa skäl med anledning av att skälen av den andra ordningen är mer betydande än skäl av första ordningen. Därför kan vi formulera det som att en handling är riktig om skälen för handlingen väger tyngst, allt taget i beaktning, *såvida inget andra ordningens skäl utesluter hänsyn till dessa skäl*. Jag kan bara skissera denna föreställning om moraliska skäl, men jag tror att ett försvar av tolerans måste ta idén individers rättigheter på allvar.

Förhoppningsvis har denna diskussion åtminstone klargjort toleransbegreppet på vissa punkter. Tolerans är alltid relevant i och med att individers intressen är viktiga, och vi bör därför försöka förstå begreppets innebörd liksom skälen som talar för att förhålla sig tolerant till andra.

LITTERATUR

- Cohen, A. J. 2004. "What Toleration is", *Ethics* (October).
- Fletcher, George. 1996. "The Instability of Tolerance", i Heyd (red.) *Toleration: An Elusive Virtue*. Princeton: Princeton University Press.
- Heyd, David. 1996. "Introduction", i Heyd (red.) *Toleration: An Elusive Virtue*. Princeton: Princeton University Press.
- Hobbes, Thomas. 1996. *Leviathan*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Horton, John. 1996. "Toleration as a Virtue", i Heyd (red.) *Toleration: An Elusive Virtue*. Princeton: Princeton University Press.
- Kymlicka, Will. 2002. *Contemporary Political Philosophy*, second edition. Oxford: Oxford University Press.
- Raphael, D. D. 1988. "The Intolerable", i Mendus (red.) *Justifying Toleration: Conceptual and Historical Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Raz, Joseph. 1978. "Reasons for Action, Decisions and Norms", i Raz (red.) *Practical Reasoning*. Oxford: Oxford University Press.
- Singer, Peter. 2004. *The President of Good & Evil*. New York: Plume.
- Williams, Bernard. 1996. "Toleration: An Impossible Virtue?", i Heyd (red.) *Toleration: An Elusive Virtue*. Princeton: Princeton University Press.